

SZÓKRATÉSZ PERE

ÉS SZEREPE AZ ÓKORI GÖRÖG POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

Szókratész népszerűsége és ismertsége soha el nem múló, személyisége és filozófiai elgondolásai túlzás nélkül máig hatnak. Az erényről, a bölcsességről, a fizikai világ bizonytalanságairól vallott elveit akár saját élete árán sem változtatta meg. Az itt következő rövid írás Szókratész halálának körülményeit próbálja tisztázni; elsősorban a pert kívánom elemezni. Arra keresem a választ, vajon a fényes demokrácia városállamában milyen politikai körülmények vezettek egy hetvenéves, köztiszteletnek örvendő filozófus halálra ítéeléséhez.

Jóllehet Szókratész nem hagyott hátra terjedelmes műveket, mégis sok értékelhető információ maradt ránk életéről és filozófiai elgondolásairól. Ennek egyértelmű magyarázata hihetetlen népszerűsége. A kortársak és a későbbi tisztelők mind gondoskodtak a Mester soha el nem múló emlékének ápolásáról. Szókratész életmódja, de különösen halála hitelesítette egész életművét, az elvek melletti kiállás örök példájává vált. Szókratész személyiségének megítélése azonban nem volt egyöntetűen pozitív saját kortársai előtt, ennek nyilvánvaló oka a filozófiát gyakorló stílusában, az iróniában keresendő. Platón dialógusaiból körvonalazódik a beszélgetőtársait tudás tekintetében alaposan megválogató, ám közben saját és vitapartnerei állandó tudatlanságát hangoztató, mai szóhasználattal talán kekeckedőnek nevezhető, de nyugalmasból kikölkenthetetlen filozófus. Kissé megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy egy ilyen, mindig nyugodt, de a hibákra, a tévedésekre szüntelenül utaló magatartással kivívhatja maga ellen a sorsot egy hetvenéves aggastyán, mégpedig úgy, hogy halálra is ítélik. Tragikus halálának okait a Kr. e. V. századi Athén zürös viszonyaiban találhatjuk meg.

A pert Kr. e. 399-ben tartották. Szókratész perére Kr. e. 399-ben került sor. Diogenész Laertiosz beszámolója szerint a filozófus nem fogadta el a kor leghíresebb törvényszéki szónokától, Lüsziasztól kapott segítségét, ami egyáltalán nem meglepő egy filozófustól, természetesen Szókratésztől el is várható, hogy saját magát képviselje ügyében. Platón egykori mestere beszédét a *Szókratész védőbeszéde* című dialógusában adja elő, a beszámoló hitelességét nem kérdőjelezi meg az utókor. Fontos megemlíteni, hogy Platón mellett Xenophón is leírta az eseményeket, ugyanis az *Emlékeim Szókratésztől* című munkája szintén ezt a témát dolgozza fel. Szókratész apológiája csak részben nevezhető szabályosnak, ugyanis a vádpontok kivédését követően eltekintett a szokásos felmentésért való könyörgéstől, sőt inkább díjat kért az egész életében folytatott igaz tevékenységéért. Ironikusan válaszolva az egész eljárásra az ítélet kihirdetése után azt kérte a népbíróságtól, hogy a hősökkel a prütaneionban étkezzék. Ez nem meglepő, ha olyan személyiségről van szó, mint Szókratész. A bírák ez esetben is a beszéd meghallgatását követően szavaztak, és ha hihetünk Platónnak, csak igen kis számban billent a mérleg a bűnös oldalra. Szókratész az ítélet kimondását követően egy hónapot töltött az Agora börtönében, ennek oka az athéniak Apollón ünnepe, amikor tilos volt emberi kéz által másikat ölni, vagyis halálbüntetést végrehajtani.

A továbbiakban vizsgáljuk meg a vádlók személyét, a vádat, Szókratész védekezésének főbb elemeit, végül pedig leplezzük le a zavaros vádpontok mögött meghúzódó valódi okokat!

Szókratész vádlói

Három vádló állt a népbíróság elé Szókratész ügyében: Melétosz, Anütosz és Lükón. Melétosz és Lükón jelentéktelen személyek, Anütosz lehetett a felbujtó, az értelmi szerző, aki egykor maga is Szókratész köréhez tartozott, ám ő sem bizonyult jeles tanítványnak, mint a korábban már említett Alkibiádész és Kritiasz. Diogenész Laertiosz is említi és Platón szövegéből is kiderül, hogy a vádiratot név szerint Melétosz adta be, aki mondhatni gyakorlatot csinált mások perbe idézésből, ugyanis nem Szókratész volt egyetlen áldozata.

Meglátásom szerint negyedik vádlóként a legfélelmetesebbet is meg kell említenünk, magát az athéni népet, a csöcseléket, bizony ez utóbbi vádolta legfőképpen a filozófust. Szókratész legfélelmetesebb vádlója tehát maga a nép volt, az athéni tömeg, a csöcselék. A rágalom ellen védekezni lehetetlen, az ellenszenv régi és az előítélet helyreigazíthatatlan, amit a filozófus maga is hangsúlyoz: *„Mert sok vádlóm lépett már elétek, és már régóta, sok éve vádaskodtak, és nem mondtak semmi igazat, s tőlük jobban félek, mint Anütosztól és társaitól, ámbar ezek is félelmetesek.”*

A vád

Az elemzés során a Platóntól származó szöveget idézem, amely a Szókratész védőbeszédéből való. A dialógusban két vád is említésre kerül, egy régi és egy újabb, Melétosz vádiratában csupán az utóbbi szerepelt. A régi vád felidézésével Szókratész maga igazolja, hogy a balga athéni polgárok tömege, és nem néhány kiszemelt politikus lehetnek valódi vádlói. Vizsgáljuk meg tételesen a régi és az új vádat!

A régi vád így hangzik: *„Tekintsük úgy, mintha csak valóságos vádlók esküvel meg erősített vádiratát olvasnánk föl: »Vétkezik Szókratész, és áthágja a törvényt, mert föld alatti dolgokat és égi jelenségeket kutat, a silány ügyet jónak tünteti föl, és másokat is erre tanít.« Ilyenformán hangzik.”* Az új vádat Szókratész maga idézi Melétosz vádiratából: *„Vétkezik Szókratész – mondja –, mert megrontja az ifjúságot, és nem hisz azokban az istenekben, akikben a város, hanem más új daimónok működésében.”*

A filozófus első körben a régi vádra reagál, majd az újabb vádpontokat cáfolja meg, természetesen könnyedén. Fontos leszögeznünk, hogy sem a vádirat, sem a védőbeszéd nem utal a korábbi évek zűrös politikai eseményeire. Szókratész ezt törvénytiszteletből teszi, vádlói viszont gyávaságból. A vádpontok átlátszóak és már első olvasásra megmosolyogtatók, rá kell döbbenünk, hogy egyéb dolognak kell meghúzódnia a háttérben, olyan esetnek, amelyről nemhogy hétköznapi módon, de bírák előtt főleg nem volt ildomos beszélni. Nagy valószínűséggel a harminc zsarnok uralmával kapcsolatos dolog miatt kell Szókratésznek felelnie, de az ügy tisztázására később térünk ki; értelmezzük a vádpontokat és háttérüket. Kezdjük a régi váddal.

Szókratész vétkes, mivel föld alatti dolgokat és égi jelenségeket kutat, a silány ügyet jónak tünteti föl, és másokat is erre tanít. Röviden ez a vád nem más, mint Szókratész filozófusi munkájának minősítése: Szókratész bűnös, mert természetfilozófus és szofista. Szókratész szofistaként való feltüntetése a perben nem meglepő, hiszen Arisztophanész komédiája óta ráragadt a filozófusra. Szókratész nem volt szofista, hogy mégis ezzel vádolják, az általános közhangulattal magyarázható, ami a szofistákkal és a filozófusokkal kapcsolatban uralkodott

Athénban. A harmincak idején még a filozófiát is betiltották. Meglátásom szerint a régi vád Szókratész népszerűtlenségéről árulkodik, és ez az ő valódi tragédiája, mivel nem volt kedvelt személy, ezért könnyedén feláldozhatóvá vált, alkalmas bűnbaknak tűnt a harmincak megtorlás nélkül hagyott bűneinek kiegyenlítésére.

Az új vád két elemet tartalmaz, ami nem véletlen, nagyon jól megkreált vádpontok, megértésük a halálra ítéles valódi okainak nyomozása szempontjából elengedhetetlen. Az új vád első tétele szerint Szókratész bűnös, mert megrontja az ifjúságot. Zavarosnak tűnik, de vajon mit is jelenthet. Első megközelítésben éppen arra gyanakodhatunk, amire szó szerint utal, hogy szexuális megrontásról lehet szó. Napjainkban egy ilyen vád ellen még védekezést se nagyon szívesen hallgatunk, de a korabeli Athénban, ha valóban erre utalt volna a vád, még akkor sem minősülne bűnnek, az athéniak ugyanis, ahogyan a görög városállamok polgárai nyílt homoszexuális életet éltek akár fiatalokúakkal is. Ilyen jellegű megrontásért nem vádolták be egymást. Mászt kell jelentenie tehát Kr. e. V. században az ifjak megrontásának. Tulajdonképpen a fiatalok félrevezetését, rosszra nevelését értette alatta a vádló. Szókratészt pontosan ezzel vádolják.

Ebben az esetben viszont nem értjük Szókratész meghurcolását, főleg megölését, hiszen a leghíresebb filozófus köréből csupa tehetséget kapott a város. Mi is tehát Szókratész valódi bűne? Konkrétan kit is ront meg, és mégis milyen módon? A vádirat ezt nem teszi világossá, általánosságban beszél. Bárhogyan is nézzük, felfoghatatlannak tűnik egy hetven éves mester rossz munkavégzés miatti halálra ítélese, aki ráadásul nyilvánvalóan és bizonyíthatóan sikeresen nevelt bölcsességre tanítványokat, csak egy nevet is elég megemlíteni a sikeresek közül, hogy felmentsék, Platónt. Ez a vádpont ellentmondásos, ám megértjük, amint kiderül a valódi vád, amit a jelenlévő athéniak kimondatlanul is értettek, de az utókor már kevésbé. Mielőtt azonban lelepleznénk a valódi okot a vádpont második elemét, és Szókratész védekezését is meg kell vizsgálnunk.

Az új vád második eleme Szókratész ateizmusát állítja, miszerint Szókratész nem hisz azokban az istenekben, akikben a város, hanem más, új daimónok működéséről beszél. A görög városállamokban ősi törvény szerint a görög istenek imadásának nem gyakorlása, a körük épülő intézmények komolyan nem vétele főbenjáró bűnnek számított. Akit istentelenség vádjában bűnösnek vélték, azt száműzték vagy halálra ítélték. Szókratész vádlóinak tehát pontosan tudniuk kellett, ha az athéni istenek iránti tiszteletlenséget a mesterre bizonyítják, akkor az ítélet halál lesz. Az új vád ezen második eleme pontosan ezzel a céllal szerepel a vádiratban. Megrontásért csupán pénzbírságot ítélt volna a bíróság, de a vallástalanságért már halál járt. Szókratész az ifjak megrontása miatt, és nem egyébért halállal fog felelni.

Szókratész világosan látja, nem az istentelenség az ő fő bűne, hanem saját személye. Az istentelenséggel szemben védekezni már csak azért is nehéz, mert azt szükséges előtte tisztázni, mit is jelent az istentelenség, de mivel ezt senki nem tudja, bizony könnyű azt bárkire rásütni. Szókratész nem is tesz nagy erőfeszítéseket Melétosz ezen vádpontja elleni védekezésekor, előre sejtje a per kimenetelét. Az ok, amiért Szókratész halálát, és nem megbüntetését óhajtották az athéniak, nyomozásunk végére ki is derül majd, most térjünk rá a filozófus beszédének rövid összefoglalására.

Szókratész védőbeszéde

Már az apológia első soraiból érezhető, hogy Szókratész saját döntése alapján kíván részt venni a „színjátékban.” A vádpontok és azok megsemmisítése a szónoklás mesterének nem okoz nehézséget. Lelkiismeretétől vezérelve Szókratész komolyan veszi feladatát, teszi ezt annak ellenére, hogy tudja az elhallgatott vád ellen kéne védekeznie. Szókratész azért is alkalmas bűnbak, mivel ugyan átlátja a per koncepciók jellegét, illetve hogy halálra fogják ítélni, mégsem tiltakozik vagy menekül el, erre az athéniak is számítottak, ezért is eshetett rá a választásuk. Védőbeszédéből kitűnik, hogy saját döntése alapján vállalja a bűnbak szerepét. Szókratész józanságára utal a helyzet átlátása és annak felismerése, hogy ha bármilyen remekül is védekezik, elveszett. Szókratész mégis védőbeszédet mond, válaszol a mondvacsinált vádpontokra, megkérdőjelezhetetlenül készül utolsó nagy fellépésére, a mártírhalálra. Tudja, valójában Athén politikai kudarcai miatt kell felelnie, a háború utolsó éveiben megélt zűrös ügyekért, de legfőképpen a harminc zsarnok tettei miatt. Szókratész törvénytiszteletével magyarázható, hogy kénytelen a mondvacsinált ürügyek ellen védekezni, az amnesztia törvény miatt a valódi vád ellen nem védekezhet. Szókratész demokrata, jeles jellem és bölcs. A továbbiakban vizsgáljuk meg, miként reagált a fent ismertetett mondvacsinált vádpontokra.

A régi vád így hangzott: Szókratész bűnös, mert filozófus, vagyis bölcs. Fő védelmi érve ezzel kapcsolatosan az athéniakról kiállított balgasági bizonyítvány. Szókratésznek egész életében, bár nem direkt módon, de sikerült igazolnia, hogy minden athéni polgár, aki valamilyen téren bölcsnek tartotta magát, valójában nem volt az, néhány egyszerű kérdést követően felfedte tudatlanságukat. Ezt a tevékenységét a mester már ifjú kora óta folytatta, ezért maga sem csodálkozik népszerűtlenségén. Kérdéseivel minden vitapartnerét rendre leszerelte, kiderítette, hogy ugyan bölcsnek tartják magukat, valójában nem azok. Szókratész ezért kivívta az athéniak utálatát. Bár egész életében éppen azt próbálta bizonyítani, hogy ő nem bölcs, a bölcsnek véltek mind alul maradtak hozzá képest. Ő egyetlen dologban múlta felül polgártársait, képes volt felismerni, hogy legteltesebb tudással halandó ember nem rendelkezhet. Felismerte, hogy nem tud semmit. Az érvelés megértéséhez tudnunk kell mit értett Szókratész a bölcsesség alatt. A bölcsesség szókratészi jelentése az abszolút tudás. Vajon ki képes megszerezni minden lehetséges tudást? Értelmes ember nem feltételezheti magáról, csupán a balga, vagyis az átlag athéni hihette, hogy a tökéletes tudás birtokosa lehet. Szókratész bölcs, mert belátta, egyedül csak az Isten bírhat mindentudással.

Meglátásom szerint e régi vád ellen Szókratész nem kívánt hatékonyan védekezni, megtehetette volna, hogy kedves tanítványait sorolja fel, beidézi sorban a bírák elé, hogy igazolják e régi vád ellenkezőjét. Mégis röviden foglalkozott a kérdéssel, ez pedig arra enged következtetni, hogy Szókratész az athéniak negatív jellemzését kívánta hangsúlyozni, egyszerűen az utódok emlékezetébe kívánta vésni a poliszlakók hibásan működő „szellemiségét.” Az új vád kapcsán elhangzó logikai fejtegetések kioktató, ironikus stílusa is ezt támasztja alá. Szókratész tudja, látja minden érve hiábavaló, az ügye már rég eldőlt.

Az új vád két elemből áll: az ifjak megrontása és új istenekben való hit, vagyis Athén ősi isteneinek nem tisztelése. Szókratész szó szerint veszi a vádpontok tartalmát, nem utal a célozgatásokra. Az ifjak megrontásának vádját a szókratészi elenkhosz módszerrel semmisíti meg. Röviden idézzük fel az érvelést. Ha Melétosz tudja, hogy ki rontja meg az ifjakat, akkor

azt is tudnia kell, ki teszi azokat jobbakká. Melétosz válasza, hogy mindenki derekabbakká teszi őket, a tanács, a népgyűlés, az athéniak, és csak egyetlen egy férfi neveli őket rosszra, Szókratész. A mester erre egy hasonlattal válaszol. A lovak nevelésével is így áll-e vajon a helyzet, vajon a lovakat is tömegek teszik jóvá, és csak egy rontja el. Ez nyilvánvaló képtelenség, hiszen ez éppen fordítva igaz. A tréner teszi kiválókká, a tömegek mit sem értenek a lovak neveléshez. Melétosz vádiratának első pontja tehát nyilvánvalóan értelmetlenség. Melétosz sem lehet annyira buta, hogy a ló neveléssel kapcsolatos érvet ne fogadná el. Szókratész ezen a ponton egyszerűen kimondja, ez a vádpont csupán ürügy arra, hogy őt perbe idézzék valami egész más bűn miatt.

A beszéd második, terjedelmesebb, Szókratész életfilozófiáját bemutató részében az ifjak megrontásának vádjára még visszatér a filozófus, fő érve védelmében az a logikus magyarázat, miszerint a mester a tanítványok későbbi működéséért nem vonható felelősségre, de nagyon meglepő módon a hitvány tanítványok névsorát nem adja elő, jöllehet a valódi vádpont megértéséhez ez nagy segítségünkre volna. Olyan személyek miatt felel most a filozófus, akik egykor rossz tanítványoknak bizonyultak, akiknek tetteit az athéniak nem feledték el, de felelősségre sem vonhatják őket az amnesztiatörvény miatt. Térjünk rá az új vád második eleme kapcsán elhangzott védekezésére, az istentelenség vádjára, amelyért Athénban halálbüntetés járt.

Szókratész bűnös, mert nem hisz azokban az istenekben, akikben a város, hiszen új istenek, daimónok működéséről beszél. Első körben értsük meg az utóbbi elemet. A vádpont a daimón kifejezést használja a szókratészi Isten megnevezésekor. Kérdés, hogy mennyire tekinthető a daimón istennek, vagy esetleg az athéniak által nem ismert istenségnek. A daimón kifejezést Szókratész saját lelkiismeretére használta, azt állítja, hogy élete során a benne működő daimónra hallgatva hozta meg minden döntését. Melétosz problémája mégis az, hogy a filozófus elhanyagolja Athén vallási kultuszait, mivel szerinte csak a daimont tiszteli. Ez ellen Szókratész szintén logikai érveléssel védekezik, de különösebben nem foglalkozik a kérdéssel, ez is alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy „előretudása” van a dolgok alakulásáról. Célja nem a védekezés, hanem önmagához és filozófiájához való hűség megőrzése.

A logikai érv a következő. Szókratész az isteni eredetű daimón működésében hisz, de ha a daimón isteni eredetű, akkor az éppen azt jelenti, hogy Szókratész hisz az istenekben. „Ha tehát daimónokban hiszek, ahogyan mondod, és ha a daimónok valamiféle istenek, akkor úgy van, amint mondtam, hogy csak rejtvényt adsz fel és tréfálsz, mikor azt állítod, hogy nem hiszek az istenekben és megint csak hiszek bennük, minthogy hiszek a daimónokban.” Lehetetlen, hogy valaki istenekben ne higgyen, de azok működésében igen. Ezen ellenérv Melétosz részéről történő be nem látása szintén lehetetlen. Szókratész ismét kimondja, Melétosz vádirata nem a valódi vádat tartalmazza.

Szókratész végül lezárja a vádpontok elleni védekezését, kimondja, hogy nem vétkes, és ilyen mondvacsinált ürügyekkel szemben érvelni felesleges. Ősi ellenségei az athéni polgárok, ellenszenvüket már oly rég kivívta, hogy ez ellen már nincs értelme védekezni. Szókratész elegáns, lehengető védekezését követően azt várnánk, hogy az athéniak magukba néznek, és bizony felmentik az idős férfit, a törvénytisztelő athénit. Szókratész viszont nem menekül meg, halála Athén köznyugalmának elengedhetetlen feltétele, nyilvánvalóan államérdek volt.

A halálos ítélet valódi okai

A vádiratban nem szereplő perbeidőzés valódi okairól könnyedén fellebbenthető a fátyol, ha figyelembe vesszük a per előzményeként végbement eseményeket: a polgárháborús éveket, a spártaiak győzelmét, a harminc zsarnok uralmát, az amnesztiatörvényt, és a restituált demokrácia intézkedéseit. A harminc zsarnok uralmát követően az athéniak csalódottak voltak, szüntelenül igényelték a bűnösök felelősségre vonását és elítélését, de a bűnösöket a törvény védelmezte. Az athéniak éppen Szókratészt találták alkalmasnak, hogy halálával bosszúvágyukat kielégíthessék. Nyíltan nem állíthattak bíróság elé egyetlen felelőst sem az amnesztiatörvény szigora miatt, így találniuk kellett egy bűnbakot, akit a harminc zsarnok ténykedésével direkt módon nem lehetett összefüggésbe hozni, de közvetve igen, akinek korábbi kapcsolataival mindenki tisztában volt. Szókratész kapóra jött, hiszen nem volt olyan politikus Athénnek, akár pozitív, akár negatív, akit ő ne ismert volna. Az amnesztiatörvény által védettek között is jócskán akadtak Szókratészt ismerők.

Hogyan is szólt a vád? Szókratész bűnös, mert megrontja az ifjúságot. Valóban ez a legfőbb bűne a mesternek. A szavak egyenes jelentésében megtaláljuk a konkrét okot, amiért a csöcselék a halálát kívánta. Szókratész köréhez ifjan olyan politikusok is csatlakoztak, akik később komoly károkat okoztak az athéniaknak. A hitvány tanítványok bűneiért felelt tehát Szókratész. Szókratész megvádolása és elítélése jól megszerkesztett politikai csel volt, nem nehéz tehát kikövetkeztetni, hogy a háttérben az athéni nép állt. Athén polgárai a háborús évek alatt szép lassan dicső demokratákból balga csöcselékké változtak. Csak olyan bíróság ítélt el Szókratészt, a leghíresebb athéni filozófust, amelynek tagjai, bár demokraták voltak, mégsem voltak képesek racionális döntést hozni. Szókratész elítélésével Athén végnapjai végérvényesen elkezdődtek, de az elromlott demokrácia áldozata mégis éppen mártírhálálával vált igazán halhatatlanná. Szókratész valódi célja nem lehetett más, mint az utókorra bízott emlékezet. Nem állítok merészebbet, mint azt, hogy az elromlott demokrácia híres áldozata oly bölcs volt, hogy az athéniakat használta fel életműve megkoronázására. Szókratész valóban halhatatlanná vált.

Az írás az alábbi tanulmány rövidített változata: Szoboszlai-Kiss Katalin: *A felejthetetlen Szókratész pere*, in Deli Gergely – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2013, pp. 537-532.